

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Д. В. ТОЇЧКІН (Київ)

З ІСТОРІЇ ШАБЛІ В УКРАЇНІ

У процесі вивчення військової історії Східної Європи пізнього середньовіччя дослідники неминуче приходять до необхідності сприймати шаблю як своєрідний військовий символ епохи. Якщо ручна вогнепальна зброя та артилерія — провісники технологічного майбутнього, то шабля ще на початку XX ст. була цілком функціональним різновидом наступальної зброї, і несла на собі відбиток давнини.

З XVI ст. шабля в ряді країн Східної Європи поступово витіснила більш давній різновид холодної зброї — меч. Функції останнього відтепер повністю перекладалися на шаблю. Для дослідника-джерелознавця у цьому зв'язку відкриваються великі перспективи, адже з цього часу значення шаблі як джерела історичної інформації зростає.

Всебічне вивчення шаблі (аналіз розвитку, виробництва та ін.) надає багатий додатковий матеріал для дослідження різних галузей середньовічного ремісничого виробництва, мистецтва, проблем військової історії.

Зазначимо, що історія української шаблі поки що вивчена недостатньо. Це зумовлено, зокрема, низькими темпами розвитку українського зброєзнавства: досі не розроблено навіть базового термінологічного апарату. Сучасні роботи українських зброєзнавців частково дають уявлення про те, якою була українська шабля¹. Проте відсутність справді ґрунтовного систематичного дослідження з даної проблематики призвела до того, що навіть саме словосполучення “українська шабля” викликає скепсис у багатьох фахівців.

В залежності від мети дослідження вчені використовують різні системи класифікації холодної зброї.

За її загальним призначенням шаблю відносять до зброї *наступальної*.

Подальшу класифікацію холодної зброї здійснюють за функціональним призначенням (*моно- і поліфункціональна*) та конструктивними особливостями. За конкретними функціональними ознаками *монофункціональну* холодну зброю можна поділити на *січну (рублячу), колючу, ріжучу, ударну та металну*. Існують також *багатофункціональні* різновиди, що комбінують перелічені ознаки — *рублячо-колюча, колючо-ріжуча* тощо.

Наступний (нижчий) класифікаційний рівень об'єднує клас часткових понять відмінності, між якими фіксуються на рівні найбільш загальних конструктивних особливостей предмета (клинкова та древкова зброя).

Основним конструктивним елементом і одночасно робочою частиною шаблі є викривлений клинок поліфункціонального призначення, за допомогою якого можна завдавати січних, ріжучих та колючих ударів. Отже, шабля класифікується як наступальна холодна січна, ріжучо-колюча клинкова зброя.

Визначення поняття “шабля” — одне із складних завдань у зброєзнавстві, навколо якого точиться багато дискусій серед фахівців. Це пояснюється складністю процесів розвитку, великою різноманітністю форм цього типу зброї, що побутувала в різні часи. Більшість визначень шаблі сучасні дослідники будують за якимось одним критерієм — морфологічним, механіко-кінематичним чи іншим². Ми вважаємо, що для того, щоб уникнути неточностей при визначенні шаблі, необхідно охарактеризувати дане поняття за кількома ознаками.

Отже, шаблею називається різновид наступальної холодної січної, ріжучо-колючої клинкової зброї, що остаточно сформувався в кінці VII — на початку VIII ст. н. е. Він складається з довгого *клинка, ефеса та піхви*, у першу чергу є зброєю вершника і неодмінно пов'язаний зі специфічним комплексом *кінського спорядження*. Клинок шаблі викривлений, з *лезом* на вигнутому боці та *обухом* на угнутому. Він має *вістря* та *хвостову частину* для кріплення ефеса. При прямому перпендикулярному ударі (за винятком спеціальних фехтувальних прийомів) удар шаблі має круговий, рублячо-ріжучий характер і в більшості випадків дає можливість сполучити в єдиному русі обидві його фази (ураження — витягнення). Шаблю завжди носили ліворуч, збоку біля стегна.

Серед різновидів клинкової зброї шабля є новою, відносно пізньою формою. Можливість її розповсюдження і масового застосування серед осілих народів нерозривно пов'язана зі змінами в комплексах озброєння, кінського спорядження та суттєвими змінами у військовій стратегії і тактиці.

Шабля має відмінний від меча, більш ефективний проти незахищеного обладунком воїна, удар. Шабельний удар виконується при задіянні в рух усієї верхньої частини тіла. На коні такий рух можливо виконати тільки за наявності стремен. Підносячись у сідлі, спершись на стремена, воїн підсилює удар і отримує можливість досягти віддаленого супротивника. Основний шабельний удар має характерний, рублячо-ріжучий характер. Головне навантаження при цьому несе саме остання третина клинка (часто підсилена елманью). Конструкцією шаблі (кривий клинок та нахилене у бік леза руків'я) передбачено, що в останній фазі проведення удару воїн тягне шаблю на себе, охоплюючи більшу площу поверхні тіла супротивника. Ефективність удару зростає із збільшенням довжини такого протягування, яке, до речі, також вимагає від вершника значної свободи рухів. Остаточне формування такого удару припадає на пізнє середньовіччя (що підтверджується конструктивними особливостями досліджених екземплярів). Для шабель XVII ст. головною ознакою шабельного удару було те, що

обидві його фази (ураження — витягнення) шабля дозволяє сполучити в єдиному русі. Остаточна ефективність шабельного удару визначається правильно розрахованим співвідношенням кривизни клинка, нахилу руків'я, місцезнаходженням центру ваги та довжиною шаблі.

У більшості випадків невелика кривизна та загострена з обох боків кінцева частина (остання третина чи чверть клинка) давали можливість завдавати також колючого удару. Його ефективності сприяло те, що руків'я шаблі нахилене до леза з таким розрахунком, щоб у момент удару кут, під яким знаходився клинок відносно вісі витягнутої руки, наближався до 180° (у цьому випадку рука ставала ніби продовженням клинка). Колючий удар набував особливо великого значення в пішому бою.

До переліченого необхідно додати вагу шаблі, що в середньому була значно менша, ніж у меча³. Цього вдавалося досягти за рахунок однолезовості та, відповідно, більш вузької, ніж у меча, *полоси* шабельного клинка.

На основі вказаних особливостей можна зробити висновок про надзвичайні можливості, які відкривала шабля для ведення ближнього бою між вершниками — застосування різноманітних фехтувальних прийомів у кінному строю, високої швидкості рухів, можливості довше вести бій.

Варто відмітити, що важкий захисний обладунок, який сковує рухи воїна, не кажучи вже про відсутність стремен та достатньо ефективного кінського спорядження, зводить нанівець усі перелічені переваги шаблі.

Отже, ефективною зброєю шабля може стати тільки за певних умов. Для цього необхідні: специфічний комплекс озброєння та кінського спорядження, наявність легкоозброєного супротивника, певна тактика бойових дій кінноти.

Шабля носилася, як правило, біля лівого стегна (для правої руки) у *пiхвах*. Останні кріпилися через плече за допомогою *портупеї* або на поясовому реміні. Розміщення *обоймиць* на пiхвах та закріплені на них кільця, через які просмикувалися реміні портупеї, забезпечували нахилене положення шаблі при носінні. Ступінь нахилу міг регулюватися за допомогою пряжки портупеї. Такий спосіб носіння шаблі є найбільш практичним як для вершника, так і для пішого воїна.

Розглянуті конструктивні особливості шаблі дають право стверджувати, що масове поширення її як основного виду клинкової зброї ближнього бою пов'язане, в першу чергу, з певними воєнно-історичними умовами.

Ідея створення викривленого клинка, що дав би можливість найповніше реалізувати січні та ріжучі функції клинкової холодної зброї, пов'язана з центрами розвитку найдавніших цивілізацій — античною Грецією, давньою Персією та ін. Саме там виникли оригінальні різновиди січної зброї — давньогрецька махайра, іберійська фальката та ін. Проте кінематика їхнього руху при ударі свідчить, що дані різновиди відносяться до мечів. Тільки пізніше постійні зміни історичних умов спричинили довготривалу еволюцію меча, в результаті якої виник цілком новий різновид клинкової зброї — шабля.

Поява шаблі на теренах України нерозривно пов'язана з історією місцевих культур. Як свідчать археологічні дослідження, протягом I ст. до н. е. з Поволжя та Прикубання продовжувалось проникнення союзу кочових племен — сарматів, які поступово освоїли задніпровські степи і просунулися аж до Дунаю на Заході та у Крим на Півдні⁴. Для даної групи племен був характерний оригінальний комплекс озброєння та своєрідна військова тактика. Основним різновидом сарматської зброї ближнього бою був залізний меч. Проаналізувавши динаміку розвитку морфологічних особливостей означеної зброї, ряд дослідників доходить висновку, що в

процесі історичного розвитку сармати виробили унікальні моделі мечів, характерні тільки для цієї групи племен⁵.

З I ст. н. е. сарматське військове мистецтво та озброєння як найбільш прогресивні справили кардинальний вплив на організацію військової справи не тільки в усьому регіоні проживання сарматів, а й на прилеглих територіях⁶. Про це свідчить, зокрема, широке розповсюдження мечів та кинджалів сарматського типу, що розцінюють як результат впливу та проникнення сарматського культурно-етнічного елементу⁷.

Військовій справі сарматів була притаманна висока динаміка розвитку. Її особливості завжди пов'язувались із зміною зовнішніх військово-політичних умов. Так, у I ст. н. е. основною ударною силою сарматського війська були важкоозброєні вершники — катафрактарії. Вже наприкінці IV ст. н. е. спостерігаються цілком протилежні тенденції у військовій справі. Сучасники згадують про озброєння сарматів як про легке, в усьому подібне гунському. Така зміна спричинена новими історичними умовами, зокрема тим, що основним супротивником була вже не регулярна римська армія, а кочові варварські племена.

Зміна форм сарматських мечів протягом сторіч цілком відображала розвиток комплексу озброєння та особливостей військової тактики у сарматських племінних об'єднаннях. Проте найсуттєвіші зміни приніс саме період довгої й наполегливої боротьби сармато-аланських племен з гунами та іншими варварами.

У військовому відношенні гуни являли собою легку, надзвичайно рухливу кавалерію, що діяла врозсіп і була специфічно озброєна: у записках сучасників згадуються дротики, аркани тощо. Боротьба з таким ворогом вимагала відповідного військового спорядження та тактики бойових дій.

Необхідність ведення кінного бою у розсіпному строю проти легкоозброєного супротивника змінила уявлення про ефективність удару клинкової зброї. Меч ставав легшим і пристосовувався до ріжучо-січного удару, переваги якого в боротьбі з легкоозброєним супротивником були очевидними. Дволезовість клинка стає надмірною⁸. Так з'являються перші прямі однолезові мечі. Удар цієї зброї поки що не мав ознак шабельного, хоча вже й відрізнявся від удару меча. Саме після виникнення нахиленого в бік леза руків'я удар однолезового меча набуває фактичної відміни від удару меча класичного.

Ранні взірці прямих однолезових мечів знайдені у Поволжі і датуються IV—V ст. н. е.⁹ Нова зброя швидко розповсюджувалася. Її знайдено в цілому ряді поховань, що датуються V—VI ст. н. е.¹⁰ Подальша зміна клинка в бік ще більшої адаптації його до рублячо-ріжучого удару призвела до кардинальної зміни форми — вигину полоси клинка (спочатку дуже незначної) та дещо нахиленого в бік леза руків'я. Поява таких шабел відноситься до другої половини VII ст. н. е.

Місця знахідок найдавніших шабел та конструктивні особливості останніх свідчать про те, що вони ведуть своє походження від меча сарматського типу. Проте необхідно зробити застереження щодо "авторського права" сарматських племен на шаблю, створення якої не можна приписувати одному народу або племінному об'єднанню. Адже на теренах України з II ст. н. е. відбувалась взаємодія різноманітних культур — готів, пізніх скіфів, слов'ян (антів) та інших¹¹. З часом ті ж сармато-аланські племена змішувалися з іншими народами (наприклад, черняхівським населенням та скіфами)¹² або входили до різних воєнно-політичних об'єднань — готської держави Германаріха, пізніше гунського племінного союзу, з яким самі нещодавно воювали. Загальним залишався принцип, згідно з яким класичний меч втрачав свою доцільність через особливості варварських

військової тактики та спорядження. Сарматський меч став найкращим матеріалом для внесення необхідних змін саме через свою широку розповсюдженість.

Надетнічність походження шаблі підтверджується знахідками найдавніших шабель та перехідних її форм у похованнях, що належать різним культурам. Так, Верхньо-Салтовське поховання, що до цього часу є найбільшим та найпоказовішим стосовно походження та форм давніх шабель, відносять до народу, етнічний склад якого неоднорідний, — алани, болгари, можливо хозари. У Салтові представлені майже всі відомі типи шабель VIII—IX ст. н. е. (всього знайдено 12 екземплярів) ¹³.

Отже, ранні шаблі на теренах України вперше зустрічаються серед давніх поховань VII—VIII ст. н. е. Окремі знахідки свідчать про те, що на початку VIII ст. н. е. шабля як вид зброї уже цілком сформувалась ¹⁴.

Для ранніх шабель характерні певні ознаки. Вигин клинка загалом дуже слабкий, часто непомітний на перший погляд. Специфічна форма вістря на відміну від пізніших шабель ще дуже наближена до сарматського меча. *тлмань* уже намічена, проте ще не виражена.

Справжнє революційне значення шаблі для всього військового мистецтва починає прояснюватися лише після комплексного аналізу аналогічних за значенням взаємодоповнюючих технічних нововведень, які завжди входять у спільний з шаблею комплекс озброєння і без яких шабля просто не могла б з'явитися. Найважливішою складовою такого комплексу були стремена, без яких для вершника стає неможливою ефективна січа у кінному строю. Шабля міцно пов'язана з новою формою сідла із стременами, що забезпечували вершнику можливість впевнено триматися на коні і одночасно рухомість ¹⁵. Наприкінці VI ст. н. е. було вироблено специфічну форму стремена, що панувала у Східній Європі до IX ст. н. е. ¹⁶ Стремена цього типу зустрічаються у комплексах з найдавнішими шаблями. У Салтовському похованні вони простежуються щонайменше десять разів, причому неодноразово вони були знайдені разом з шаблями ¹⁷.

До спорядження, що підвищило надійність кріплення сідла, належить нова конструкція пряжки (дугоподібна, з рухомим замковим язичком) для підпруги, що поширюється серед кочовиків та у Східній Європі з VI ст. н. е. ¹⁸

Іншим елементом спорядження, що значно поліпшив керування конем, була нова складна форма вудил, що розповсюдилась з VII ст. н. е. ¹⁹ Вудила такого типу теж входять до складу комплексу озброєння поховань із шаблями.

Б. О. Рибаків, А. М. Кирпичников та інші дослідники доходять висновку, що на території Давньої Русі шабля з'явилася приблизно з X ст. ²⁰ В перших вітчизняних літописах вона згадується як зброя саме кочовиків, а меч — русинів ²¹.

Поява шаблі серед осілого землеробського населення може бути пов'язана тільки з висуненням кінноти як домінуючого різновиду військ. Знову на перший план як один з головних факторів розвитку військової справи виступає характер озброєння та воєнна тактика основного супротивника (в даному випадку — легкоозброєних кочовиків).

Загалом можна зазначити, що клинки X—XI ст. набули більшої кривизни та довжини. В кінці цього періоду на шаблях з'являється *дол* та *елмань* ²². Серед шабель даного періоду поряд з традиційними спостерігається невелика кількість екземплярів, ширина клинків яких збільшена і наближується до ширини меча, зберігаючи при цьому всі характерні ознаки шаблі. Зазначимо, що даний напрям еволюції шаблі характерний не лише

для Київської держави, він охоплював значно більші території, включаючи Східну Європу (зокрема Угорщину)²³.

За часів Київської Русі відбувався розвиток шабельної хрестовини, що в XI—XIII ст. набув ромбічної форми. У виразному вигляді з'являлися щитоподібні виступи над клинком (прототип перехрестя), які дозволяли затримувати зброю супротивника, що ковзала по лезу. З XIII ст. з'являється новий тип хрестовини, призначеної для кругового захисту кисті.

Розвиток хрестовини та поява перехрестя вигідно відрізняли шаблю від меча²⁴ та знаменували початок розвитку фехтувального мистецтва, яке в пізніший час відіграло важливу роль у військовій справі.

Зміни, що сталися в конструкції шаблі, є відображенням специфічних історичних умов, в яких існувала Київська Русь. Вони вимагали використання обох видів зброї (меча проти важкоозброєного малорухомого супротивника на Заході та шаблі проти легкоозброєних кочовиків на Сході). Ці обставини спонукали до збільшення ширини й ваги шабельного клинка і надання йому таким чином здатності меча пробивати важкий обладунок, зберігши, однак, переваги шаблі. Як слушно зазначає А. М. Кирпичников, саме суперництво шаблі та меча визначило на багато століть наперед своєрідність розвитку місцевих різновидів клинкової зброї.

І все ж літописи та іконографічні джерела Давньої Русі переконливо відображають провідну роль меча. Навіть у XIII ст. шаблі надавалась перевага лише у найближчих до степу місцевостях. Шабля ще не могла витіснити меч. Загальний рівень розвитку військової справи не дозволяв їй у той період виявити свої переваги повною мірою. Важкий обладунок воїнів обмежував можливість застосування фехтувальних прийомів, одночасно знижуючи їхню ефективність.

У Східній Європі та Росії шабля практично повністю витісняє меч лише з другої половини XVI ст. На зламі XV—XVI ст. шабля значно поширилася і на Заході, проте перевагу тут спочатку віддавали палашу та шпазі. Лише з XVIII ст. шабля у Західній Європі посідає домінуючі позиції.

В Польщі шабля набула поширення з початку XVI ст. Вже у 1503 р. краківський цех мечників виготовляв шабель більше, ніж мечів²⁵. Проте "свої" власні різновиди там формувалися з кінця XVI протягом XVII ст. Широкое розповсюдження шаблі було зумовлене необхідністю вести бойові дії проти нового легкоозброєного супротивника — турків та кримських татар.

В даному випадку знову вступає у дію фактор історичних умов та зовнішніх воєнно-політичних обставин, що проходить червоною лінією через усю історію еволюції шаблі. З огляду на цю закономірність, не буде помилковим вважати, що в Україні шабля була основним видом клинкової зброї ближнього бою з початку зародження козаччини. Адже головним ворогом українського народу з кінця XV ст. були кримські татари²⁶, тобто легкоозброєна кіннота, у протистоянні якій шабля забезпечувала очевидні переваги. Тому козаки — українська військова верства, ніколи не користувалися мечем і не визнавали (правильніше сказати — не вважали доцільним) цей вид зброї.

Остаточно крапку у глобальному суперництві шаблі та меча поставили успіхи розвитку ручної вогнепальної зброї — аркебузи і мушкета та пов'язана з ними нова військова тактика, що звели нанівець роль захисного обладунку. Змінюються вимоги до якостей холодної зброї вершника. На перший план тепер виходить рублячо-ріжучий удар, ефективний проти легкоозброєного супротивника, легкість зброї, що дозволяє довше вести бій, зручність для фехтування. Таким чином, в нових умовах бойові якості меча повністю втрачають свою перевагу порівняно з шабельними.

Що ж собою являла українська шабля? Вирішення цієї проблеми пов'язане із змістом, що вкладається в дане словосполучення. Розглянемо можливі варіанти. Українськими шаблями можна вважати такі, що за сукупністю морфологічних характеристик належать до окремого, “козацького” типу шаблі, який не зустрічається в інших народів, а також ті, що були на озброєнні української військової верстви (козаків). В обох випадках на перший план виходять питання місцевого виробництва холодної зброї. Адже саме виробництво виконує специфічну функцію відтворення деякої еталонної форми, тобто її фіксації (закріплення) з подальшим поширенням на даній території, що дозволяє говорити про певні місцеві форми холодної зброї.

В результаті довготривалого розвитку на період XVII ст. сформувалось кілька територіально-виробничих традицій виготовлення шабель. Це знайшло відображення в науковій літературі, дозволивши говорити про основні типи шабель. Розглянемо, які з них у XVII ст. набули поширення на теренах України.

Шабля перська (*шемиш*) має вузький клинок середньої довжини без *пера*. Хрестовина довга з приплюснутими кінцями чи коротка або довга з кулькоподібними кінцями. Верхів'я металеве, оливкоподібної форми, нахилене до руків'я майже під прямим кутом.

В XVII ст. *турецькі шаблі* мали широкий клинок та похиле плоско зрізане верхів'я. В кінці століття цей тип трансформувався в шаблю з коротким кривим клинком та широкою елманью — *кілідж*. Його клинок також міг бути довгим і вузьким з середньою кривизною. Для кіліджа характерна відсутність металевих верхів'я. Натомість кінець руків'я сильно загнаний наперед, утворюючи кулеподібне закінчення.

У XV—XVI ст. сформувався т. зв. *польсько-угорський* чи *угорський* тип шаблі із слабовикривленим клинком, мигдалеподібним верхів'ям, відкритим ефесом та довгою хрестовиною. В. Квашневич зазначає, що характерний для цього типу ефес має перське походження. На територію Речі Посполитої він після численних модифікацій потрапив через Туреччину та Угорщину²⁷.

Інший різновид шаблі — *карабеля* вирізняється ефесом відкритого типу з верхів'ям у вигляді стилізованої голови орла. В XVII ст. вона стає виключно парадною, багато прикрашеною зброєю²⁸.

Одночасно з'являються *ординка* (*вірменка*) з вузьким довгим вістрям і сильно нахиленим наперсткоподібним верхів'ям та гусарська (*чорна*) шабля з ефесом закритого типу²⁹.

Вказані типи становлять основний фонд т. зв. козацьких шабель, що дійшли до наших часів. Більшість їх зберігається в історичних музеях України (Київ, Чернігів, Львів, Хмельницький, Рівне).

В цілому дослідження наявного фактичного матеріалу дає підстави говорити про те, що в Україні XVII—XVIII ст. не було вироблено свого особливого типу шаблі. Це пов'язано з цілим комплексом причин.

Сукупність певних воєнно-політичних обставин (розгром Орденських лицарів у 1410 р., поява нового легкоозброєного супротивника — турків, постійна загроза в особі кримських татар та війни з Москвою XVI ст., в озброєнні якої в той час уже переважала шабля) обумовила той факт, що з другої половини XV ст. в русько-литовських землях шабля стає найбільш придатним видом клинкової зброї ближнього бою. Отже, з XVI ст. шабля в русько-литовських та польських землях повністю витісняє меч.

Проте для формування зброярських традицій та виникнення своїх особливих, національних різновидів холодної зброї, зокрема шабель, не-

обхідні ще дві умови: достатній рівень розвитку місцевого ремісничого виробництва в країні та обставини, які обумовлюють незалежний розвиток національної культури. Останнє, як правило, пов'язане з політичною незалежністю країни. Вказані умови повинні збігтися з періодом утвердження та поширення певного різновиду холодної зброї в даному історико-культурному регіоні.

Враховуючи особливості внутрішньополітичного розвитку українських земель русько-литовського періоду, цілком слушним буде прийняти тезу про наступність традицій зброярської справи з часів Київської Русі. Це підтверджується історичними відомостями про прагнення Литви до збереження традиційного давньоруського укладу, зокрема у військовій справі³⁰. Проте пізніше ситуація істотно змінюється: період, в якому шабля у Східній Європі цілком витісняє меч (2-га половина XVI ст.), збігається з часом прийняття Люблінської унії і фактичної анексії більшої частини України Польською короною. Зауважимо, що саме XVI ст. стало ключовим періодом у формуванні місцевих східноєвропейських шабельних типів, з якого Україна виявилась фактично виключена: у XVI—XVII ст. її було позбавлено можливості самостійного економічного та культурного розвитку. Значну роль у занепаді соціально-економічного розвитку України відіграла також експансія кримських татар, які з кінця XV ст. за короткий термін практично знищили двохсотлітні здобутки культури й цивілізації³¹.

Отже, у період XVI—XVII ст. відродження й розвиток України відбувалися в нових колоніальних умовах політичного та культурного впливу Речі Посполитої, що виключало можливість і саму необхідність розробки оригінальної холодної зброї. Тому на озброєння козаками були обрані в першу чергу найкращі взірці шабель країни-метрополії (польсько-угорський, гусарський типи, карабеля, ординка), а також трофейні й імпорتنі різновиди (турецькі та іранські).

Відсутність своїх власних типів холодної зброї в Україні не дає підстав говорити про “абсурдність” поняття “українська шабля”. Так, В. Дзівановський (W. Dziwanowski) зазначає, що в Росії періоду пізнього середньовіччя також не було вироблено свого особливого “російського” типу шаблі³². Поширена була східна (перська, турецька) зброя, а також шаблі, виготовлені на місці за східними взірцями. Про це свідчить численний фактичний матеріал, який зберігається у Військово-історичному музеї артилерії, інженерних військ та військ зв'язку (м. Санкт-Петербург), Морському музеї (м. Санкт-Петербург), Оружейній палаті (м. Москва), Державному історичному музеї — ГИМ (м. Москва).

В Україні також існувало виробництво холодної зброї, зокрема шабель. Виробництвом залізних виробів у середньовіччя займалися ковалі, які виконували всі види робіт, так чи інакше пов'язаних з обробкою чорних і кольорових металів. Поняття “ковальство” надзвичайно широке. Воно охоплює величезну кількість ремісників зовсім різних за своєю більш конкретною спеціалізацією. Практично коваль, що виготовляв якийсь певний складний виріб, був спеціалістом саме з виготовлення подібних речей. Про це говорять назви фахів майстрів та цілих спеціалізованих цехів у великих виробничих центрах. Так, у Львові в другій половині XVII ст., крім власне ковальського цеху, існували цехи мечників, лучників, слюсарів, котлярів, бляхарів, годинників, голкарів тощо³³. Причому в межах цих цехів працювали ремісники приблизно 25 спеціальностей, що значно перевищує кількість розподілу за фахом у будь-якій іншій галузі³⁴. Тож єдиним виробником зброї у XVII ст. міг бути коваль-зброяр —

фахівець з виготовлення саме наступальної холодної клинкової зброї. Такі спеціалісти в Україні XVII ст. мали назву шабельники (в західних областях — мечники). Вони були сконцентровані переважно в цехах у найзначніших центрах масового ремісничого виробництва — середньовічних містах. Мова йде в першу чергу про привілейовані королівські міста, які були справжніми виробничими центрами державного значення і в яких розвиток ремесел досягнув свого апогею.

Найбільшим і найавторитетнішим містом, яке виробляло холодну зброю, в XVII ст. був Львів. У XVI та на початку XVII ст. мечники Львова входили до спільного для більшості ремісників металевих виробів ковальсько-слюсарського цеху, від якого відокремилися в 1634 р.³⁵

Львівський цех мечників був найбільшим у Речі Посполитій (по значенню з ним можна порівняти хіба що цехи познанський та краківський). Виготовлення холодної зброї тут має давні традиції і, за деякими відомостями, сягає XIV ст. Крім масової продукції на продаж, виготовлялася також коштовна зброя на замовлення або як ремісничий “шедевр” (необхідний для вступу в цех), такий же, як робили майстри в краківському та познанському цехах³⁶. Про обсяги та якість виробництва говорить той факт, що львівський цех мечників очолював усі мечницькі цехи інших міст Руського та Подільського воєводств, а також здійснював галузеву юрисдикцію над усіма ремісниками даної спеціальності в радіусі 30 миль від Львова. Взагалі звання майстра-мечника у цілій Речі Посполитій міг одержати лише майстер, який навчався цій справі в Познані або у Львові³⁷.

У Кам’янці-Подільському мечники входили в єдиний спільний цех з слюсарями, котельниками, лимарями, сидлярами і лудниками, який налічував 26 ремісників³⁸.

Люстраціями та переписами зафіксовано мечників і в деяких інших ремісничих центрах західних областей України.

Серед великих українських міст найрозвинутішими були Київ, Стародуб, Переяслав та Ніжин³⁹. Переписні книги 1666 р., що зберігаються в Російському Державному архіві Давніх Актів у Москві (ф. 124, 229) та частково опубліковані В. О. Романовським, дають вірогідну інформацію про наявність та стан зброярської справи в більшості лівобережних міст. За нашими підрахунками, у багатьох з них зафіксовані майстри, що спеціалізувались у виготовленні шабель. Шабельники працювали у Києві, Стародубі, Ніжині, Переяславі, Чернігові, Острі і деяких інших містах. Кількість майстрів та їхній майновий стан дозволяють робити висновки про розмах шабельного виробництва у кожному місті. Цей показник не відрізняється стабільністю. Так, у Переяславі серед ремісників, що займалися металообробкою, зустрічаємо трьох заможних шабельників, тоді як у Києві був лише один шабельник, причому (судячи за сплачуваним ним найнижчим податком) зовсім бідний⁴⁰, що свідчить про відсутність розвинутого товарного виробництва київських шабель.

До цього часу мова йшла про цехових ремісників-міщан. Проте існували також позацехові майстри, що виробляли, зокрема, холодну зброю. Так, у 1654 р. львівські цехи зброярів, мечників та слюсарів скаржилися на партачів, які, проживаючи під різною юрисдикцією, перешкоджали цеховим майстрам закуповувати сировину, переманювали підмайстрів, а готові вироби продавали через купців⁴¹.

Ще одним виробником холодної зброї могли бути козацькі ремісники. Та точні дані про козаків-ремісників відсутні. Деякі відомості можна виявити у козацьких реєстрах 1649 р. Ф.П. Шевченко вказує на зв’язок окремих прізвищ з ремісничим фахом⁴². Такої ж думки дотримується

І. П. Крип'якевич⁴³. Згідно з наведеними дослідниками даними, серед козацьких ремісників зустрічаються і ковалі. Ф. П. Шевченко зазначає, що реєстр згадує 216 ковалів (загальна кількість ремісників, записаних у реєстрі — 747 чоловік), проте їх було, мабуть, набагато більше. У війську вони виконували спеціальні роботи: обслуговували артилерію, виготовляли та ремонтували зброю, підковували коней тощо⁴⁴. Проте питання виготовлення ними холодної зброї залишається недослідженим.

Верствою, що також могла брати активну участь у виготовленні холодної зброї, були вільні селяни. Ремісниче виробництво по селах в цілому було розвинуте слабо. Проте відомі села Лівобережної України, населення яких жило виключно з ремесла. Можна також провести аналогії між топонімами сіл та основним напрямом діяльності їх мешканців — Кузнеці, Котлярове, Бондарівка тощо⁴⁵. У цьому відношенні назва села Шабельники Чигиринського повіту⁴⁶ говорить сама за себе.

Для виготовлення холодної зброї необхідна якісна сировина. В середні віки сталь виготовляли, як правило, з кричного заліза, яке отримували за допомогою сиродутного процесу. Як вихідну сировину використовували бурій залізняк органічного походження, основні поклади якого знаходяться в Поліссі, на Чернігівщині та Волині.

Головна технологічна основа виробництва заліза сиродутним способом на українських руднях залишилася незмінною з давньоруських часів. Проте у XVII ст. змінилася техніка виконання цілого ряду операцій. Удосконалення стосувалися механізації процесу за допомогою млинового кола, а також використання флюсу — негашеного вапна⁴⁷, про що не маємо відомостей за більш ранні часи.

Якість середньовічних криць звичайно розцінюють як низьку. Частково це зумовлювалося недосконалістю самого сиродутного процесу, під час якого утворюється кричне залізо з деяким відсотком шлаків. Проте відомий дослідник давньоруської металургії Б. А. Колчин зазначає, що вагова частка шлакових включень у виробках з давньоруського металу в середньому не перевищує 1 %, лише іноді сягаючи 2—3 %. Цей показник не гірший, ніж у зварного металу XIX ст.⁴⁸ Крім того, шлаки ефективно видаляли при подальшій обробці.

Інша можлива причина низької якості криці — руда з високим вмістом шкідливих домішок. Одним із способів видалення найшкідливіших для металу домішок (фосфору та сірки) є якраз застосування флюсів, серед яких негашене вапно з піском є одним з найефективніших.

Про використання руд іншого походження ми не маємо відомостей, проте воно було цілком можливим. Б. О. Рибakov вказує, що є дані про використання криворізької руди ще за скіфських часів⁴⁹.

В процесі виварювання заліза давні металурги отримували цілком придатну сировину для подальшого перетворення її у високоякісну сталь. Про це свідчить велика кількість якісних залізних та сталевих давньоруських виробів, знайдених та досліджених археологами. Таким чином, можна стверджувати: якості давньоруських криць цілком вистачало для подальшого виробництва робочих частин холодної зброї, зокрема клинкової, що високо цінувалась як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках⁵⁰.

Що ж до українського кричного заліза, то обсяги його виробництва цілком задовольняли потреби внутрішнього ринку⁵¹. Асортимент виробів рудницьких кузень був представлений сільськогосподарськими знаряддями та товарним залізом, що йшло переважно на потреби Генерального Войськового Скарбу та монастирського будівництва. Згідно з відомостями, наведеними у монографії П. К. Федоренка, на руднях Полісся кількість

“крушного” (kruchy — крихке) заліза переважала “добре” (високоякісне) приблизно у п’ять разів⁵². Це досить суперечливі дані, оскільки означене співвідношення регулювалось, особливо на руднях, що належали до ГВС. Проте, навіть виходячи з названих показників, можна свідчити, що як мінімум 20 відсотків українського заліза були придатними для виробництва холодної зброї.

Звісно, були й інші можливості отримати якісну сировину. Якісним сортом заліза вважалося штирійське (Австрія), що вироблялося з чистих порід залізняка із вмістом марганцю (після переробки з нього отримували низьколеговану сталь).

Іноді ввозилися готові вироби. Необхідно зауважити, що клинки час-то перевозили з країни до країни. Наприклад, Персія постачала їх усьому Близькому Сходу, а клинки з генуезьких та штирійських майстерень були дуже популярними як у тввропі, так і на Сході. Тому походження зброї, як правило, визначають за місцем виробництва не клинка, а шабельної оправы⁵³.

Виготовлення клинка та оправы становлять два етапи у виробництві шаблі. Найважливішим, з практичної точки зору, є звичайно клинок. Знамениті екземпляри клинкової зброї уславлені якраз досконалістю своїх клинків.

Якість клинка безпосередньо залежить від характеристики вихідного матеріалу (крихкого заліза або руди) та технології виготовлення, що надзвичайно складна через особливості роботи із залізом як матеріалом. Незначні технологічні відхилення у процесі виробництва, як правило, призводять до браку. Крім того, клинок повинен суміщати в собі протилежні властивості: значну ударну в’язкість і пружність (щоб не зламатися при ударі) та максимальну твердість і гостроту леза (щоб розрізати будь-який предмет, не втрачаючи гостроти). Тому середньовічному зброярю необхідний був не тільки величезний особистий досвід, а й добра школа. Відомий фахівець у галузі металознавства та історії техніки А. К. Антейн зазначає, що навіть у наш час, маючи спеціальне обладнання та всі необхідні знання з теорії металографії, виготовити справді якісний клинок досить важко⁵⁴.

Загалом у давнину існувало кілька основних способів виготовлення сталі та обмежена кількість технологічних прийомів для виготовлення клинка.

За способами виготовлення сталь поділяють на зварну (що у процесі виготовлення не переходить у рідкий стан) та литу (що в процесі виготовлення плавиться).

Найвищим гатунком литої сталі вважався булат, що виготовлявся в Індії та Персії ще до нашої ери. Лита булатна сталь виділяється неповторним орнаментом: на темному фоні видно світлі хвилясті лінії. Візерунок фактично становить два різновиди сталі з різними фізико-хімічними властивостями. Секрет виготовлення булату був втрачений у давні часи і протягом століть викликав численні підробки та наслідування.

У Давній Русі “булатні шаблі” згадуються вже у “Слові о полку Ігоревім”. Проте місцевих технологій виготовлення справжнього литого булату фахівці не простежують. Відомо, що на початку XVII ст. московські ковалі виготовляли булатні клинки. В Оружейній палаті зберігається шабля Михайла Федоровича роботи майстра-шабельника Ніла Просвіта, виготовлена з булатної сталі у 1618 р. m відомості і про інших російських зброярів. Проте остаточно секрет литого булату був віднайдений російським металургом П. П. Аносовим тільки в XIX ст.

Намагання наслідувати литий булат, не знаючи секрету його виготовлення, привели до виникнення так званого зварного булату (дамаської сталі) — високоякісної сталі, що імітувала декор справжнього булату. У цій техніці виконано напис “Коваль Людота” на знаменитому давньоруському мечі, виготовленому слов’янським майстром.

Згідно з дослідженнями сучасних вчених, металургам та ковалям Київської Русі були добре відомі методи виготовлення високоякісної зварної сталі (цементация) та складні прийоми металообробки, що дозволяли виготовляти клинки найвищого гатунку.

Питання про поширення в Україні періоду пізнього середньовіччя шабельних клинків з литого булату та дамаської сталі залишається недослідженим. Проте описи ковальського інвентарю дають підстави говорити про те, що всі методи гарячої та холодної обробки металу разом із ковальським інструментом практично без змін перейшли в пізнє середньовіччя. Змінилася тільки організаційна сторона виробництва. Відтепер у великих виробничих центрах ремісники об’єднуються в цехи.

Виготовлення *шабельної оправы* було складним та своєрідним завданням, тісно пов’язаним з ювелірною майстерністю та декоративно-прикладним мистецтвом. Для роботи над оправою необхідно було вміти працювати з різноманітними матеріалами (шкіра, дерево, кістка, камінь, кольорові метали) та володіти багатьма специфічними ремісничими техніками — зерню, таушуванням, чеканкою тощо. Оздоблення шаблі стало свого роду мистецтвом. Особливою досконалістю відзначалася робота львівських ювелірів-вірменів, які започаткували цілий напрям у художньому оздобленні зброї, так звану “львівську мануфактуру”.

В кінці XVIII ст., після ліквідації Запорозької Січі, шабля переводиться на російський зразок. Центри виробництва холодної зброї відтепер концентруються в Росії на великих металургійно-металообробних комбінатах. Подальший розвиток шаблі в Україні — це вже історія російської зброї.

Як різновид бойової холодної клинкової зброї шабля протрималася до Другої світової війни, після якої була остаточно скасована разом із кавалерійськими військами. Проте відійшов у минуле тільки її бойовий варіант. До цього часу в ряді країн шабля з успіхом виконує нагородні, символічні та парадні функції. Так, у Польщі, де шаблі традиційно приділяли підвищену увагу, в 1976 р. на озброєння була прийнята загальновійськова офіцерська шабля, сконструйована за зразком гусарської⁵⁵. В Росії ще у XVIII ст. існувала традиція нагородження “золотою” холодною клинковою зброєю.

В Україні XVII ст. також існувала своєрідна нагородна зброя — парадні шаблі, на яких золотом робили напис “Непереможному вождеві і полководцеві”. Взагалі традиція символічних написів (часто на честь відомих історичних подій) на шабельних клинках набула широкого розповсюдження по всій Східній Європі.

Отже, шабля — чи не найуспішніший взірець холодної зброї, що, переживши століття і навіть втративши бойові функції, продовжує існувати і в наш час, набувши нової якості.

¹ С в є ш н і к о в І. К. Битва під Берестечком. — Львів, 1992; М е л ь н и к Б. В. Шабля // Львівський історичний музей. Наукові записки. — Львів, 1994. — Вип. 2—3.

² Див. напр. СВЭ: У 8 т. — М., 1978. — Т. 7. — С. 212; С о л о в ь е в А. И. О некоторых характеристиках клинкового оружия // Проблемы реконструкции в археологии. — Новосибирск, 1985. — С. 153.

- ³ Так, польська карабеля з колекції Львівського історичного музею (Інв. № 3-3464) важить 580 г.
- ⁴ Давня історія України: У 3-х т. — К., 1998. — Т. 2. — С. 161.
- ⁵ М е л ю к о в а А. И. Вооружение скифов. — М., 1964. — С. 81.
- ⁶ Б л а в а т с к и й В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1954; С о к о л ь с к и й Н. И. Боспорские мечи // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 33. — М., 1954.
- ⁷ С и м о н е н к о А. В. Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 130, 142, 145.
- ⁸ М е р п е т Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // Советская археология. — М., 1955. — Вып. № 23. — С. 160.
- ⁹ М и н а е в а Т. М. Погребение с сожжением близ Покровска // Ученые записки Саратовского университета. — Саратов, 1927. — Т. 1. — Вып. 3. — С. 92.
- ¹⁰ М е р п е т Н. Я. Указ. соч. — С. 160.
- ¹¹ Давня історія України... — С. 194—197.
- ¹² Там само. — С. 199.
- ¹³ М е р п е т Н. Я. Указ. соч. — С. 133.
- ¹⁴ Див. К р у п н о в Е. Из итогов археологических работ // Известия Северо-Осетинского научно-иссл. ин-та. — Орджоникидзе, 1940. — Т. 9.
- ¹⁵ М е р п е т Н. Я. Указ. соч. — С. 142.
- ¹⁶ К и с е л е в С. В. Древняя история Южной Сибири. — М., 1951. — С. 518, 579, 580.
- ¹⁷ М е р п е т Н. Я. Указ. соч. — С. 142.
- ¹⁸ К и с е л е в С. В. Указ. соч. — С. 582.
- ¹⁹ Там само. — С. 519.
- ²⁰ Р ы б а к о в Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 227; К о р з у х и н а Г. Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. // Советская археология. — М., 1950. — Т. 13. — С. 81; К и р п и ч н и к о в А. Н. Древнерусское оружие. — Вып. 1. Мечи и сабли. — Л., 1956. — С. 62.
- ²¹ А р ц и х о в с к и й А. В. Введение в археологию. — М., 1947. — С. 167.
- ²² К о р з у х и н а Г. Ф. Указ. соч. — С. 78.
- ²³ К и р п и ч н и к о в А. Н. Указ. соч. — С. 67; К о р з у х и н а Г. Ф. Указ. соч. — С. 78.
- ²⁴ К и р п и ч н и к о в А. Н. Указ. соч. — С. 69.
- ²⁵ D z i e w a n o w s k i W. Zarys dziejw uzbrojenia w Polsce. — Warszawa, 1935. — С. 51.
- ²⁶ Д о р о ш е н к о Д. І. Нарис історії України: У 2-х т. / 2-ге вид. — К., 1991. — Т. 1. — С. 152.
- ²⁷ К w a Ń n i e w i c z W. Dzieje szabl w Polsce. — Warszawa, 1999. — С. 32.
- ²⁸ М е л ь н и к Б. В. Назв. праця. — С. 264, 266.
- ²⁹ Там само. — С. 263—264.
- ³⁰ Д о р о ш е н к о Д. І. Назв. праця. — С. 104.
- ³¹ Там само. — С. 109.
- ³² D z i e w a n o w s k i W. Назв. праця. — С. 42.
- ³³ Б і л е ц ь к и й С. Т. Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель. — К., 1957. — Вип. 2. — С. 4, 17.
- ³⁴ Б і л е ц ь к и й С. Т. Назв. праця. — С. 3—4.
- ³⁵ К і с ь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму. — Львів, 1968. — С. 115.
- ³⁶ Там само. — С. 123—124.
- ³⁷ Г о л о б у ц ь к и й В. О. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI — першій половині XVII ст. на Україні // Вісник АН УРСР. — К., 1958. — № 8. — С. 37.
- ³⁸ К і с ь Я. П. Назв. праця. — С. 91.
- ³⁹ Р о м а н о в с к и й В. А. Развитие городов Левобережной Украины // Воссоединение Украины с Россией. — М., 1954. — С. 397.
- ⁴⁰ Т о ї ч к і н Д. В. Дослідження центрів виробництва холодної січної зброї в Україні XVII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. — К.: Інститут історії України НАН України. — Число 5. — 2001. — С. 70.
- ⁴¹ Г о л о б у ц ь к и й В. О. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI — першій половині XVII ст. на Україні // Вісник АН УРСР. — К., 1958. — № 8. — С. 41.
- ⁴² Ш е в ч е н к о Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 184.

- ⁴³ Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 309.
⁴⁴ Шевченко Ф. П. Назв. праця. — С. 184, 186.
⁴⁵ Ткаченко М. М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України // УІЖ. — К., 1964. — № 1. — С. 79.
⁴⁶ Де ля Фліз. Альбоми. — Т. 1. — К., 1996. — С. 123.
⁴⁷ Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины XVII—XVIII ст. — М., 1960. — С. 34.
⁴⁸ Колчин Б. А. Ремесло // Древняя Русь: город, замок, село. — М., 1985. — С. 247.
⁴⁹ Рыбаков Б. А. Указ. соч. — С. 124.
⁵⁰ Кирпичников А. Н. Назв. праця. — С. 47.
⁵¹ Федоренко П. К. Назв. праця. — С. 3.
⁵² Там само. — С. 61.
⁵³ Dziewanowski W. Назв. праця. — С. 48.
⁵⁴ Антейн А. К. Дамасская сталь в странах бассейна Балтийского моря. — Рига, 1973. — С. 8.
⁵⁵ KwaŃniewicz W. Назв. праця. — С. 217.